

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.02>**(НЕ) ПАМ'ЯТЬ ЄДВАБНОГО, (НЕ) ПАМ'ЯТЬ ВОЛИНИ****Каліщук Оксана,***докторка історичних наук,
професорка кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Події Другої світової війни залишається однією з найтрагічніших та найдражливіших сторінок європейської історії. Історичні події, на кшталт Волині, погрому в Єдвабному, виселення силезьких німців, не могли обговорюватися в комуністичні часи. За нових реалій пам'ятання про ці події набуло офіційного виміру. Річниця «кривавої неділі» 11 липня (що від певного часу стала Національним днем пам'яті жертв геноциду українських націоналістів проти громадян Республіки Польща) відзначається відразу після 10 липня, коли вишановують погром євреїв польськими жителями Єдвабного на Підляшші. Аналіз цих історичних дискусій дозволяє ствердити спільні риси їх ходу та впливу на суспільну думку. Обидві теми виявилися надчутливими для суспільної думки, вони спричинили переоцінку виміру жертви – кати. Протягом останніх років у Польщі дуже багато говорилося про випадок Єдвабного і про те, що поляки відповідальні за цей злочин. Водночас поширюється аргумент «у першу чергу саме поляки – це невинні жертви, сотні тисяч невинних жертв на Волині і Галичині». Така аргументація часто виступає виправданням, наприклад, зверхнього ставлення до українців, які зараз працюють чи навчаються у Польщі. Спроби ж відстоювати за будь-яку ціну своє бачення, своє право вибирати свою історію, прирікає нас на постійні зіткнення з тими, хто прагне, щоб знали іншу частину правди. Особливістю наукового та суспільного дискурсу в випадку Єдвабно '41 та Волині '43 слід уважати функціонування не лише різних національних версій (єврейської та польської, польської та української – відповідно), а й відмінних дискурсів усередині (консервативний, ліберальний). Стверджено, що історичні суперечки навколо Єдвабного та Волині '43 з часом не лише не вичерпуються, а навпаки, час до часу розгораються з новою силою. Показано формування конфліктів пам'яті в обох сусідніх країнах і вказано на необхідність відокремлення суперечок довкола минулого та розбудови сучасних міждержавних відносин.

Ключові слова: волинська трагедія, Єдвабне, українсько-польські відносини, польсько-єврейські відносини, Друга світова війна.

Kalishchuk Oksana. (Not) memory of Jedwabne, (not) memory of Volyn

The episode of the Second World War remains one of the most tragic and irritative pages of European history. No one could discuss the historiography of the Volhynia tragedy, the Jedwabne pogrom, and the expulsion of the Silesian Germans in the communist era. In contemporary reality, the memory of these events has turned to be official. The anniversary of «Bloody Sunday», July 11, (since recently, it has become the National Day of Remembrance of Genocide of Victims perpetrated by Ukrainian nationalists on the citizens of the Second Republic of Poland) is celebrated after July 10, when the massacre of Jewish people by Polish citizens of Jedwabne in Podlachia is commemorated. The analysis of these historical controversies allows highlighting common features of their course and influence on social thought. Both topics have been found supersensitive to social thought: they have caused the rethinking of the victims- executioners dimension. In recent years, much has been said in Poland about the Jedwabne case and that Poles are responsible for this crime. At the same time, the argument that «first of all, the very Poles are innocent victims, hundreds of thousands of innocent victims in Volyn and Galicia» is sweeping. That sort of argument often justifies, for example, the disregard of Ukrainians currently working or studying in Poland. Attempts to assert our point, our right to choose our history at all costs, doom us to constant confrontations with those who seek to convey another part of the truth. The functioning of both different national versions (Jewish and Polish, Polish and Ukrainian, respectively) and distinctive internal discussions (conservative, liberal) should be regarded as a feature of scientific and social discourses in the context of the Jedwabne '41 and Volyn '43 cases. It is argued that over time, historical controversies about Jedwabne and Volyn '43 are non-exhaustive but, on the contrary, are aroused with a vengeance. The research shows the escalation of memory conflicts in both neighboring countries and demonstrates the need for separating disputes over the past and the development of modern interstate relations.

Key words: Volhynia tragedy, Jedwabne, Ukrainian-Polish relations, Polish-Jewish relations, Second World War.

Вплив подій 20 ст., які завдали численних травм і сформували специфічний досвід європейських народів, стає дедалі очевиднішим. Саме безпрецедентні трагедії 20 ст., які змушують рахуватися з їх свідками та жертвами, актуалізували колективну пам'ять. За умов, коли пам'ять виступає не лишень репрезентацією, а й особливістю сприйняття історичної спадщини очевидцями та наступними поколіннями, минуле не лише є елементом сьогодення, а й впливає на майбутнє. Услід за Оксаною Кісь повторимо тезу Девіда Блайта, що саме через трагедії 20 ст. нації та держави усього світу докладають нині

зусиль, аби «вигоїти, вшанувати, розсудити чи принаймні зрозуміти та пояснити травматичне минуле. Невимовні рубці, що zostалися на окремих людях та цілих суспільствах, очікують на оприлюднення, свідчення та справедливість» [4, с. 171]. Тож студії травми як один із провідних напрямів сучасної гуманітаристики стали серйозним академічним та суспільним викликом.

Невипадково найбільші історичні дискусії точаться саме довкола дражливого минулого. Майже водночас в Україні та Польщі відбувалося обговорення таких непростих епізодів Другої світової війни (яка само по собі є європейською травмою) як події 10 липня 1941 р. у Єдвабно та волинська трагедія 1943–1944 рр. *Єдвабенська* дискусія у Польщі [27, с. 310] та *волинська* – в Україні [2, с. 132], відповідно, стали найбільшими дебатами щодо історії від кінця 1980-х рр. Викликом тоді стало навіть не стільки визнання самих фактів, а радше їх інтерпретація. Зрештою і тема єврейських погромів у роки гітлерівської окупації, і тема українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни донині є каменем спотикання в польсько-ізраїльських та українсько-польських відносинах відповідно. Майже одночасність обох історичних дискусій, подібність питань, які вони поставили, майже відразу спонукали їх порівнювати, а то й пов'язувати [17; 29; 19].

Приводом суспільного збурення навколо цих тем стала поява в певний момент видань, тези яких розходилися зі «звичайною схемою», захоплювали увагу читача, впливаючи на формування мислення. Дебати щодо подій у Єдвабному 1941 р. точилися навколо тез книги Яна Томаша Гросса «Сусіди» [16], яка фундаментально змінила підхід до питання погромів під час Катастрофи. Як він сформулював 2015 р. в інтерв'ю німецькому *Die Welt*: «Поляки по праву пишалися спротивом їх суспільства нацистам, однак насправді за час війни вони вбили більше євреїв, аніж німці». «Шок Єдвабного» (заголовок статті Адама Міхніка, опублікованої 2008 р.), ймовірно, найточніше передає реакцію суспільної думки Польщі на оприлюднені у ній факти. Німцям контрверсії, які викликала ця праця, нагадали власні, попередні дискусії, спонукані твором Даниеля Йона Гольдхагена «Добровільні кати Гітлера: прості німці та Голокост» [13], де автор твердив, що справжньою причиною загибелі євреїв був не нацизм, а «винищувальне» мислення, яке захопило німців, змусило до кардинального перегляду ролі «середньостатистичних» німців у нацистських злочинах. «Волинську» дискусію визначали і визначають тези та аргументи, викладені Владиславом та Евою Семашками у «Геноцид українських націоналістів...» [26]. Запропоноване ними чорно-біле потрактування українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни не лише не подолано, а й стало визначальним. Усі ці знакові книги потрапляли в суспільстві на невідготовлений ґрунт, викликали шок та найголовніше – потребу розрахунку із злочинами минулого.

Повернення до питання ексгумацій у Єдвабному – заява голови Інституту національної пам'яті Ярослава Шарека про готовність його інституції продовжити розслідування злочину у Єдвабному за умови прийняття відповідного рішення міністерством юстиції, протесту єврейської громади проти ексгумацій та наступне рішення Крайової прокуратури 10 березня 2019 р. – вкотре актуалізувало це питання у сучасному польському суспільному дискурсі. Вкотре, як і у випадку волинської трагедії, твердиться про відновлення історичної правди: «Час на ексгумації в Єдвабному, час на знищення жаху антисемітизму, який породила ця справа. Лише правда нас визволить і дозволить «сприяти розумінню та ліквідувати поділи між людьми», а у цьому випадку – між поляками та євреями. А це повинно спиратися на правду, яка лежить похована у Єдвабному» [9, с. 64]. Про це говорять і політики (Як Жарин [30; 31; 32], Аніта Совінська).

Особливістю наукового та суспільного дискурсів у випадку Єдвабно'41 та Волині'43 слід уважати функціонування не лише різних національних версій (єврейської та польської, польської та української – відповідно), а й відмінних дискурсів усередині (консервативний, ліберальний). Ба більше – в обох випадках постало питання готовності суспільств до таких дискусій. Як риторично поставив питання Пьотр Форескі: «Чому до поляків не дійшов Гросс» [12, с. 15]. Згідно соціологічних опитувань Центру вивчення суспільної думки (*Centrum Badań Opinii Społecznej*) у квітні 2001 р. 48% опитаних уважали, що поляки не повинні просити вибачення перед євреями [24]. Не менш прикметно, що наступні опитування виявили, що 61% респондентів не цікавилися урочистостями, які відбувалися за участі президента РП 10 липня 2001 р. [23]. Так чи інакше, в дискусіях виявилися важливими голоси тих істориків та публіцистів, які ставали в обороні «доброго імені поляків». Тоді у mass-media був шквал публікацій, у котрих автори шукали виправдання дій поляків у Єдвабному від «їх змусили німці» до «євреї працювали на окупаційну радянську владу». Щоб зрозуміти вплив дебатів довкола Голокосту на рівень антисемітизму, варто звернутися до досліджень 1992, 2002 і 2012 р. Іренеуша Кшемінського. Вони виявили дві протилежні тенденції. Під час дискусії про Єдвабне спостерігалось посилення форм модерного антисемітизму: 1992 р. 17% поляків декларували «сучасний» антисемітизм, 2002 р. – 27%, а 2012 р. – 20%. Водночас дебата про Єдвабне спричинила поляризацію суспільства і збільшила відсоток тих, хто виявляв неприйняття антисемітизму (кількість анти-антисемітів зростає з 8% до 16%) [8, с. 11].

Складність обговорення проблеми Єдвабного у Польщі й «Волині» в Україні, вочевидь, пов'язана з тим, що в обох випадках це були дискусії щодо колективної відповідальності. Подібність риторики у єдвабенській та волинській дискусіях іноді просто вражає. До прикладу, професор Хаві Дрейфус, яка спеціалізується на вивченні «польського» Голокосту, у своєму виступі на IV польсько-єврейській конференції з зовнішньої політики у Єрусалимі, не заперечуючи факту знищення більшості євреїв німцями, не оминула й випадків убивств, здійснених поляками: «Ніхто не винувє Польщу за те, що творили німці. Однак ми говоримо, що Польща повинна взяти відповідальність за дії поляків» [1]. Подібну логіку демонстрував Януш Корвін-Мікке, коли твердив, що Україна не відповідає за волинську трагедію, але звинуватив українську владу у возвеличенні злочинців з УПА та героїзації Степана Бандери [19].

Питання сумління та перепросин за кривди, завдані в роки Другої світової війни, були ключовими і в єдвабенській, і у «волинській» дискусії. У липні 2001 р. на шістдесяті роковини від трагічних подій президент РП Александер Квасьневські промовив слова, які неоднозначно були зустрінуті в польському суспільстві: «Сьогодні, як людина, як громадянин і як президент РП, перепрошую. Прошу вибачення від свого імені і тих поляків, чиє сумління обтяжене цим злочином. В імені тих, хто вважає, що не можна пишатися величністю польської історії, не відчуваючи водночас болю і сорому за те зло, яке поляки завдали іншим» [25, с. 363]. Саме таку позицію займала частина польського суспільства. Так, польський моральний авторитет Ян Новак-Єзьборанський говорив в унісон: «Якщо ми розділяємо національну гордість, ґрунтовану на наших перемогах, славних вчинках і величезного внеску польських творців у скарбницю загальнолюдських цінностей, то повинні віднайти у собі сили і на те, щоб відчути національний сором за ганебні вчинки. Як народ переважно християнський, ми повинні вдарити себе у груди, визнати здійснені гріхи і те, що польські каїни порушили заповідь «не вбий» [22, А9]. Директор Інституту національної пам'яті Леон Керес твердив: «Відчуваю гордість, що є поляком, коли виграє Малиш. Коли хтось на Заході хвалить польського науковця або польський гонор і відвагу, теж є гордим. Однак я того народу не зречуся також у важкі хвилини, коли декілька з нас зганьбило нашу історію своїми вчинками. Відчуваю на собі їх провину, хоч народився лишень кілька років після того злочину, і ніхто з моєї родини у ньому не приймав участі. Можу сказати однак, що символічно – так, я теж був у Єдвабному» [18]. Це те, що економіст та політик Вальдемар Кучинський назвав національною (не плутати з колективною) відповідальністю, коли твердив про тягар злочину у Єдвабному і наголошував, що у тій столі не маргінес, а частина польського народу спалила частину єврейського народу і допоки будемо уважати себе за народ, себто спільноту поколінь минулих, сучасних і майбутніх, доти буде над нами тяжіти тягар за дії поколінь, яких вже немає [20]. Ще на початку 2001 р. політик і редактор Ярослав Говін писав: «Наш обов'язок – передати спадок минулого наступним поколінням: пам'ять про героїв – як зобов'язання, пам'ять про польських злочинців – як пересторогу» [15, А7].

Так чи інакше, в певному сенсі, поширення «волинської» теми виступило антитезою та «протиотрутою» до болючої пам'яті щодо масових вбивств поляками євреїв у Єдвабне та інших місцевостях. «Український геноцид» на поляках дозволяє твердити, що поляки не злочинці, а жертви – і поляки, і євреї зазнали значних втрат, а, отже, релятивізувати відповідальність за участь у антиєврейських акціях [7, с. 85].

Проводячи розмову про єдвабенську та волинську дискусії, необхідно вказати на вплив на їх перебіг політиків. Варто нагадати позицію Президента РП Александра Квасневського. Згодом, через десять років, у липні 2011 р. уже інший очільник польської держави Броніслав Коморовський написав: «Нація жертва повинна визнати ту непросту правду, що вона була й катом» [21]. Прикметно, що 2015 р. під час президентських виборів дійсний глава РП Анджей Дуда, як представник правих, саме темою Єдвабного і цими словами з листа заатакував свого претендента, запитуючи: «Пане президенте, як виглядає Ваша політика оборони доброго імені Польщі, якщо Ви у своїх виступах вживаєте окреслення, які нищать очевидну історичну пам'ять» [11]. Відповідь Броніслава Коморовського була характерною для прихильників ліберальної інтерпретації «справи Єдвабного»: «Наскільки знаю, багаторазово розмовляв також з президентом Лехом Качинським, завжди чув, що це є річ... надскладна і надболісна для поляків, для усіх. Однак те, що сталося у Єдвабному, хто того не розуміє, той закриває очі на історичну правду. Польщі потрібна правда, потрібно боронити добре ім'я Польщі там, де воно у небезпеці. Між іншим, не чув про більший успіх, ніж вплив на позицію президента США. Зробив це успішно. Президент Обама пояснив, що немає злих намірів, вживаючи поняття польські табори смерті. Це є мистецтво політики, це є відповідальність за Польщу, це дії, які ґрунтуються на засаді, що якщо сталося щось прикре, то закриймо очі і з'ясуймо тієї справи. Потрібно бути боронити правду, часто болісну правду, щоб поєднатися з іншими і самому також пропонувати краще майбутнє, попри іноді зле минуле. Коли б хотіли робити закиди з таких питань як вибачення... з вибачень за якісь важкі, за якісь важкі справи,

то повинен був розпочати з польських ієрархів, які промовили «вибачаємо і просимо вибачення». Це християнська справа, яка повинна нам усім дати чимало до роздумів, бо дала добрі здобутки у польсько-німецькому поєднанні» [10].

Варто вкотре повторити твердження про слухність тих учасників єдвабенської та волинської дискусії, котрі стверджують, що збагнути ті трагічні події важливіше саме з польської і української, аніж з єврейської й польської перспективи, відповідно [3, с. 163]. На переконання Пьотра Кадлчіка, відносини між українцями, поляками, євреями вклатимуться добре, якщо їм вдасться ставитися до минулого (попри його трагічність) як до спільної історії: «Історія кожного народу, а також історія відносин між народами містить моменти, якими можна пишатися, але також і такі, яких можемо соромитися. Велич народу полягає у тому, щоб говорити про одне й друге. Я вважаю, що це найважливіше. Відносини між народами, які мають складне спільне минуле, будуть нормальними, якщо їм вдасться подивитися на минуле як на елемент спільної історії. Вона не завжди вкладається добре, та нема стосунків між народами чи державами, які завжди були позитивними» [6].

Розмову про події у Єдвабному та на Волині варто завершити словами Яна Пекла: «Європа – це місце, де вбивства сусідів, на жаль, становлять невід’ємну частину історії. Європейський союз постав після двох нищівних світових воєн в якості гаранта того, що подібні ситуації більше не повторяться. Щоб уже нікому не спала на гадку думка палити сусідів у stodолі, «частувати» їх сокирою або орчиком, чи гвалтувати їхніх дочок... Та передусім ми самі мусимо звести порахунки з тим нашим похмурим минулим. Прогнати демонів, які невідступно присутні під час наших суперечок, які переслідують нас у наших снах. Адже те, що трапилось колись на Волині та в Єдвабному, як засвідчила не така вже давня війна на Балканах, може знову повторитися в ще жажливішій версії» [5, с. 307]. Лишається сподіватися, що складне минуле не завадить майбутньому, а нам, сучасникам, вистачить мудрості не повторювати помилок наших предків.

Завдяки допомозі Канадського інституту українських студій з Меморіального вічного фонду Левка і Маріки Бабій стало можливим опрацювання фондів Державного архіву Волинської області і, зокрема, матеріалів, пов’язаних із діяльністю Державної комісії з розслідування злочинів нацистів на території України. Матеріали цієї комісії є важливим елементом відтворення історичної правди.

Література:

1. Веретенников В. Соучастники: поляки пытаются замолчать свою роль в уничтожении евреев: Израильские историки требуют восстановления справедливости. URL: <https://iz.ru/978841/vladimir-veretennikov/souchastniki-poliaki-rytaiutsia-zamolchat-svoiu-rol-v-unichtozhenii-evreev>.
2. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: історичні есе. Київ: Критика, 2004.
3. Каліщук О. Сучасні історичні дискусії щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аспект (Єдвабне '41/Волинь '43). *Український історичний журнал*. 2015. № 5.
4. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор» *Усна історія як теорія, метод, джерело*: зб. наук. пр. / Гелінада Грінченко, Наталія Ханенко-Фрізен, ред. Харків, Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010.
5. Пекло Я. Волинь, Єдвабне, Боснія: злочин між сусідами. «*І*»: незалежний культурологічний часопис. 2013. Ч. 74.
6. «Поляки, українці та євреї повинні розмовляти про спільну історію» – єврейський діяч у Польщі. URL: <http://vaadua.org/news/polyaki-ukrayinci-ta-ievreyi-povinni-rozmovlyati-pro-spilnu-istoriyu-ievreyskiy-diyach-u>.
7. Проблеми історії та історичної пам'яті у відносинах із європейськими сусідами України. *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь* / Яблонський В. М., заг. ред. Київ: НІСД, 2019.
8. Bilewicz M., Bulska D., Babińska M., Haska A., Winiewski M. Marzec w lutym? Studium stosunku Polaków do Żydów i historii Holokaustu w kontekście debaty wokół ustawy o IPN. *Nauka*. 2018. № 2.
9. Chodakiewicz M. J. Prawda nas wyzwoli: najwyższy czas na ekshumacje w Jedwabnem. *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*. 2018. 16-22 lipca.
10. Debata prezydencka. URL: <http://www.tvp.info/10097155/80-minut-starcia-na-wyborczym-ring-u-zobacz-cala-debata-komorowskiduda>.
11. Debata prezydencka. Wroński: Duda, atakując Komorowskiego za Jedwabne, wyrzekł się Lecha Kaczyńskiego dla narodowców. URL: https://wyborcza.pl/1,75968,17937932,Debata-prezydencka_Wronski_Duda_atakujac_Komorowskiego.html.
12. Forecki P. Dlaczego do Polaków nie dotarł Gross: Jedwabne 10 lipca 1941–2001–2011» / rozm. przepr. Adam Leszczyński. *Gazeta Wyborcza*. 2011. 11 lipca. S. 15.
13. Goldhagen D. J. Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. New York: Alfred A. Knopf, 1996.
14. Gontarczyk P. Kto się boi otwartej debaty o Jedwabnem. *WSieci*. 2020. Nr 30. S. 66–69.
15. Gowin J. Naród – ostatni węzeł. *Rzeczpospolita*. 2001. 18 stycznia.
16. Gross Jan Tomasz. Sąsiedzi i inni: prace zebrane na temat Zagład. (Budapeszt; Syrakuzy; Kraków: Wydawnictwo Austeria, 2018.

17. Horodecki Andrzej J. Wołyń 1943 – czyli w cieniu stodoły w Jedwabnem. *Tygodnik Powszechny*. 2012. 12. 07.
18. Kieres L. Koniec z polityką strusia. *Gość Niedzielny*. 2011. № 4.
19. Korwin-Mikke J. Wołyń jak Jedwabne. *Rzeczpospolita*. 2016. 18 lipca (166).
20. Kuczyński W. Płonąca stodoła i ja. *Wprost* 2001. № 12.
21. List prezydenta odczytany w Jedwabnem. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/inne/art.47,list-prezydenta-odczytany-w-jedwabnem.html>.
22. Nowak-Jeziorański J. Potrzeba zadośćuczynienia. *Rzeczpospolita*. 2001. 26 stycznia.
23. Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem – przemiany społecznej świadomości. Komunikat z badań. Warszawa, wrzesień 2001. URL: https://www.cbos.pl/SPISCOM.PL/2001/K_120_01.PDF.
24. Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem. Komunikat z badań. Warszawa, kwiecień 2001. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_054_01.PDF.
25. Przemówienie prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego podczas uroczystości żałobnych w Jedwabnem 10 lipca 2001 r. / Barbara Wizimirska, red. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 2002. Warszawa: PISM, 2002. S. 363.
26. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 2 t. Warszawa: von Borowiecki, 2000.
27. Szuchta R., Trojański P. Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów. Warszawa: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2012.
28. Tryczyk M. Spadek. *Przegląd*. 2021. 15-21 luty. S. 34–36.
29. Wilczak A. Wołyńskie Jedwabne. *Polityka*. 2003. 12 lipca.
30. Żaryn J. „Interesuje nas docieranie do prawdy» / rozm. Rafał Pazio. *Najwyższy Czas!; pismo liberalno-konserwatywne*. 2018. 14-27 maja.
31. Żaryn J. „Popieram wznowienie ekshumacji w Jedwabnem» / rozm. Cezary Krysztop. *Tygodnik Solidarność: czasopismo NSZZ Solidarność*. 2018. 13 lipca (28). S. 16–19.
32. Żaryn J. „Sierpniówką» w podziemiu niepodległościowe» / rozm. Rafał Pazio. *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*. 2020. 16-29 marca. S. XVII – XVIII.